

DESCRIPCIÓ APROXIMADA DE L'ANTIC MONESTIR DEL PORTAL FOSC

per

Mariano González Baldoví

EN EL CDLXXV ANIVERSARI DE LA SEUA FUNDACIÓ

El present estudi, redactat a instàncies de sor Àurea Sanjuán i sor Mª Luz Serrano, està dedicat a sor Soledad Gabaldón

Introducció.— Enguany s'acompleix el quatre-cents setanta-cinc aniversari de la fundació del sisé monestir establert a Xàtiva i el segon de monges de clausura: el de la Consolació, conegut també com del Portal Fosc. No va ser mai un monestir poderós, influent ni ric, potser perquè, tret d'alguna excepció, no professaven en ell les filles de la noblesa de la ciutat, amb la qual cosa les dots de les novícies serien modestes¹. I, com unes coses porten les altres, tampoc les seues construccions foren magnífiques, com ho confirmen les que s'han conservat, i també l'absència d'informes descriptius, com el redactat per l'arquitecte Pina sobre Santa Clara a mitjans del segle XVIII, o l'escassa atenció que li dedicaren Elias Tormo, Ventura Pascual i Carlos Sarthou. Destruït en gran part després de la passada guerra i sense documents relatius a obres, reformes², fundacions etc., les generacions posteriors ens hem vist privades de la seua contemplació i estudi.

Per això, atenent la invitació que ens ha fet la priora sor Àurea Sanjuán amb motiu de l'efemèride que la comunitat de dominiques commemora, hem cregut interessant dedicar el nostre estudi a la recuperació, més que siga descriptiva, necessàriament parcial i inexacta, de les construccions monacals. Per a dur-ho a efecte ens hem auxiliat de: tres fotografies de l'exterior del convent procedents d'un arxiu fotogràfic adquirit en 1994 per l'Ajuntament

de Xàtiva; dels escasos documents que hem trobat i de la tradició oral que hem recollit de les religioses.

La formació del primitiu monestir. El que ens diu la història.— En 1518, quan el regne de València estava en vespres d'iniciar un conflicte civil de greus conseqüències per al futur de la llengua i la identitat del nostre poble, els jurats de Xàtiva, a instàncies del frare Lluís Castelloli, donaren a l'ordre dominicà una capella que hi havia al Portal de València, on es venerava una imatge de la Mare de Déu de la Consolació, per tal que fundés un monestir femení de clausura.

Era molt freqüent que sobre les portes de les muralles es col·locaren imatges o pintures representant algun sant, com encara es pot veure en el Portal de

Valldigna de València. Pel que fa a Xàtiva, és ben sabut que la ermita de Sant Josep es va fundar sobre una capelleta dedicada a Santa Bàrbara que hi havia en aquella porta d'accés a la ciutadella i també suposem que degué haver-ne altra en la Porta dels Banys, perquè de vegades apareix nomenada com a Porta de Nostra Senyora dels Àngels. Però no eren les úniques capelles existents a la muralla: a la Taula de Consells de 1500 a 1549, llibre que es conserva a l'Arxiu Municipal de Xàtiva, venen referències a l'autorització donada en 1507 pels jurats als veïns del Portal de la Ferreria o de Sant Francesc per a tancar les portes i alçar una capella i també a un permís concedit en 1510 a Francesc Casanova, obrer de vila, «per a fer una capella en la torre de la muralla, prop lo Portal del Puig».³

¹ D'aquesta precarietat econòmica ja es feia ressò Viciàna, en deixar constància de que a les religioses «no falta harta necesidad, porque no tienen más de trezientos escudos de renta». Viciàna, Martí de. Tercera parte de la Crónica de Valencia. València, 1563. València, reedició de 1882.

² L'únic testimoni referit a obres que coneixem és el que figura en els informes redactats amb motiu dels danys produïts pels terratrèmols de 1748.

³ Taula de Consells de 1500 a 1549. Arxiu municipal de Xàtiva. Llibre, 4, sense foliar.

La desapareguda capella dedicada a la Mare de Déu de la Consolació, nucli originari del convent homònim, estava «contigua al muro», segons una carta enviada cap a 1750 per la priora al rei Fernando VI⁴, i va ser descrita de passada per Elías Tormo en el seu llibre *Las tablas de las iglesias de Játiva* amb les paraules següents:

*«la pieza de la clausura en que se nos mostraba el tríptico de Juanes no era sino de arquitectura regional. Una capilla amplia fue un día, aunque hoy es pieza de paso, con tres puertas (dos dentro de la clausura), y con bóveda de nervadura gótica, con tercerones y claves grandes, hoy pintadas (y no bien). Frente a la puerta del exterior, en la pared del fondo, hay un retablo de tabla grande...»*⁵

Més curta és la descripció que en va fer Carchano, que especifica, no obstant, que era «cuadrada» i amb una «bonita bóveda».⁶ La darrera notícia de la capella, treta d'un manuscrit que posseïa D. Juan Cirugeda a principis de segle, la trobem en l'obra de Sarthou *Monasterios Setabitanos*,⁷ on diu que l'església datava de 1334, però sembla evident que aquesta data no pot ser la del temple monacal, molt posterior, sinó la de la capella originària objecte de la donació, la qual encara existia abans de la Guerra Civil.

En qualsevol cas, del text de Tormo podem deduir que es tractava d'un edifici pertanyent al segle XIV o XV, època de maduresa de l'arquitectura gòtica valenciana, el que dit autor expressa amb les paraules «arquitectura regional».

Quan va ser construïda, les rodalies devien estar escasament densificades, puix sembla que a la banda de llevant del portal sols hi havien horts. Encara avui en queden darrere del convent actual, dins l'illa de cases conformada per l'Albereda, el Jardí del Bes, el carrer del Puig i el del Portal de València. Alhora que la capella, els jurats, en 25 d'octubre de 1518, mitjantçant escritura rebuda pel notari Andreu Navarro, feren donació de cases per al convent.⁸ I tot i que no hem trobat antecedents, segurament donaren també un hort, propietat complementària inseparable dels convents urbans.

Les exigències d'aprofitament de les terres dotades de reg condicionaven el fet que la majoria

dels horts dels convents de Xàtiva estigués a la part més baixa de les edificacions monàstiques, com veiem en els mercedaris i trinitaris. I si el tamany o la situació urbana del solar fundacional impedia la contigüitat, l'hort podia estar separat físicament per un carrer, com passava en els caputxins, i, fins i tot, per la muralla, com era el cas les clarisses, que accedien a ell mitjantçant un passadís soterrani. L'hort de les monges dominiques, en canvi, estava intramurs, a la part de llevant del Portal de València i a la mateixa cota que el monestir.

A partir de la fundació, la comunitat va ocupar les cases objecte de la donació i més tard es bastiren algunes dependències i s'ensamblaren amb les esmentades cases, conformant el monestir històric. Per tant, no va haver un pla director que articulés els cossos d'edificació d'acord a un model conventual preestablit, la qual cosa hauria donat com a resultat un monestir amb una lectura clara, sinó una adaptació del conjunt d'edificacions existents de distinta cronologia i tècnica constructiva i un posterior creixement orgànic.

La necessitat de passar a sovint des de la zona habitada per les religioses a l'hort i també la de disposar d'un temple obert a la via pública, feren que, amb el temps, el convent s'encavallés sobre el portal, escampant-se a un i altre costat d'ell i inutilitzant l'ús militar d'eixe tram de la fortificació, en anul·lar el pas de ronda de la muralla i l'accés als merlets.

La informació gràfica.- Atenent, doncs, al propòsit que ens hem marcat, començarem per l'anàlisi de les poques fotografies d'exterior esmentades, preses pel francès Loty a finals dels anys vint.

1.-Fotografia de la vista general Portal Fosc.- El portal era una torre de tapiat amb filades entreverades de maó, aproximadament quadrada d'uns vuit metres de costat, de tres plantes, terrassa emmerletada i vora catorze metres d'altària. El buc d'accés, ja modificat quan es va fer la fotografia, pogué ser, indistintament, ogival o de mig punt; el pas, directe, a diferència del de les portes en forma de L existents al castell, i l'única crugia estava sostinguda per volta de canó transversal amb llunetes.

Amb la finalitat d'adaptar-la a l'ús conventual, les religioses recolzaren tres construccions en

⁴ Carta de la priora i comunitat de monges del monestir de la Consolació de Xàtiva al rei Fernando VI, sol·licitant una ajuda perpètua per al manteniment del convent. Arxiu Històric de la Província d'Andalucía de l'Ordre de Predicadors de Torrent. Ms. 86.

⁵ Tormo Monzó, Elías. *Las tablas de las iglesias de Játiva*. Madrid, 1912.

⁶ Ramírez Aledón, Germán. Un manuscrit inèdit de José Carchano sobre Xàtiva. *Papers de la Costera* n.º 6. Xàtiva, 1989.

⁷ Sarthou Carreres, Carlos. *Monasterios setabitanos*. València, 1922.

⁸ Sarthou, Op. Cit.

Foto 1

Portal Fosc o de València. Foto Loty, Ca. 1927. AMX

Portal Fosc o de València. Foto Loty, Ca. 1927. AMX

Foto 2

la torre: dos a l'interior del recinte i altra, de major envergadura, fora els murs. Aquesta estava situada a ponent, i la seua fàbrica de maçoneria queda delimitada per l'escletja vertical i paral·lela al canaló, segons es distingeix amb claredat. L'alçaren a major altura que la torre, a la que enderrocaren els merlets i recresqueren una planta d'andana amb un seguit d'arquets de mig punt sens imposta ni extradós. El cos d'edificació resultant va ser cobert amb teulada a dues vessants. Després tapiaren els arcs i obriren finestres, sense cap directriu compositiva, sinó d'acord amb les necessitats, per això cadascuna era d'una grandària i proporcions i s'escampaven a distinta altura. Totes elles tenien reixes, -verticals o horitzontals, atapeïdes o més lleugeres-, gelosies de fusta per respectar la intimitat de la clausura monacal, i algunes, un ràfec per protegir-les de la pluja que castiga les façanes encarades al nord.

A la part esquerra de la torre i clarament reculada cap al sud, hi ha altre cos de carreus afegit sobre el pany de muralla i un embà en cartabó per comunicar els diferents nivells amb els de la torre.

A una i altra banda del portal i en situació extramurs es veuen sengles tapias modernes que encerclaven horts extramurs, de les quals queda actualment un pany que dona a l'Albereda.

2.- Fotografia del pas del Portal Fosc.- Aquesta fotografia ens permet distingir clarament

el que hem exposat més amunt referent al sistema constructiu de la volta de la torre, amb les llunetes que tallen l'intradós dels arcs exterior i interior, i també la nevada de revoltos del tercer cos d'edificació afegit a la torre, causant de la foscor que va donar nom del portal, nom que, al remat, va compartir amb els altres dos amb els que era conegut: l'oblidat de Portal de les Monges, i l'encara vigent de Portal de València.

3.- Fotografia de la façana de l'església i de la porteria del convent.- Capta les edificacions del convent situades a llevant del portal, que són, bàsicament, les que hi ha avui en dia: el campanar, l'església i el cos adjacent a aquesta. Tant les proporcions com les motlures de la portada del temple i les del cos octogonal de campanes, palesen la mà un mestre d'obres familiaritzat amb el llenguatge arquitectònic de les darreries del segle XVII o primers del XVIII, mentre que el remat mixtilini de la façana hauria d'haver-se elevat una mica per aconseguir un joc de corbes i contracorbes de menor radi i modulació més airosa.

Cal destacar l'espadanya de maçoneria, molt semblant a una menuda de la façana de l'església del convent dels alcantarins en la plaça de Sant Pere, obra de cap a 1720, i el relleu ovalat en pedra que representava la imatge titular del convent.

Altres fonts emprades.- Analitzada la

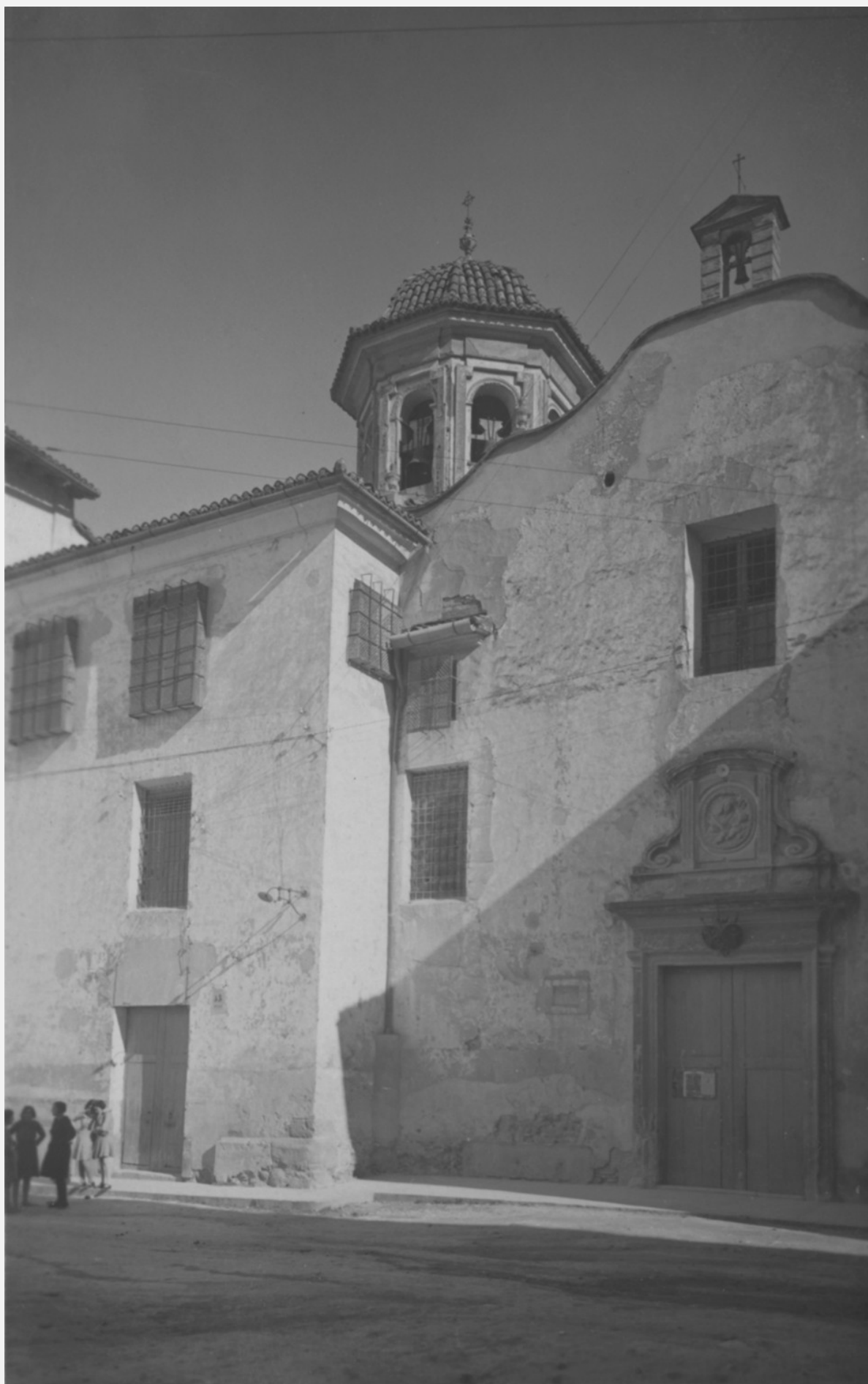

Foto 3

Església del convent de la Consolació. Foto Loty, Ca. 1927. AMX.

bibliografia i la informació gràfica, ens queden les altres dues fonts que hem emprat per al nostre estudi: els documents i la tradició oral.

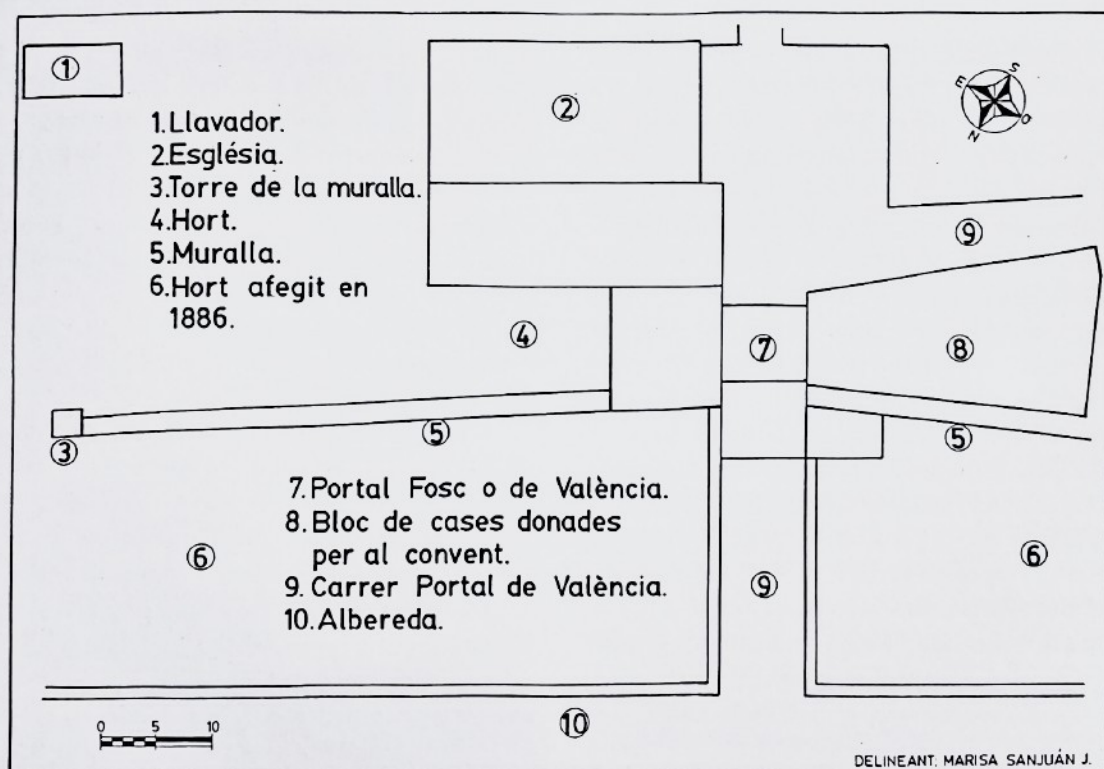
La majoria dels documents referents al convent de la Consolació, conservats en les seccions Clero i Real de l'Arxiu del Regne de València, és de caràcter econòmic: propietats, censals, quitaments, etc. Per això, sols consultarem aquells on considerarem probable trobar informació referent a obres en el convent: un llibre de processos,⁹ que no ens donà llum, i un privilegi concedit en 1594 per Felip II al Convent de la Consolació per a amortitzar 6.438 lliures,¹⁰ puix la quantitat era tan elevada que raonablement podia haver-se destinat a realitzar obres de consideració. Tanmateix, el text del privilegi es limita a recollir el permís reial i les exempcions fiscals concedides sense puntualitzar la utilitat que la comunitat volia a donar al capital.

En canvi, els informes redactats pels tècnics municipals amb motiu dels danys produïts en els edificis de la ciutat pels terratrèmols de 1748 aporten dades molt útils, tot i que escasses i fragmentàries perquè

sols atanyen a les dependències que havien sofert desperfectes. Ens hem servit d'ells i d'algun altre document solt per a elaborar les nostres conclusions.

A més a més, durant la redacció del treball hem recollit els testimonis de tres religioses que conegueren el convent anterior: sor Soledad Gabaldón que visqué en ell,¹¹ i sor Concepción Romero i sor Isabel Roig, que el visitaven sovint de menudes. Els records que en conserven, tot i ser fragmentaris i difusos a causa dels anys transcorreguts, han estat decisius, com també els croquis primers que seguint les seues indicacions va dibuixar sor Maria Luz Serrano. Sense uns i altres l'aportació d'aquest estudi a la identificació i situació de les principals dependències conventuals seria sensiblement menor.

Per últim, disposem del plànol cadastral, i de la informació que ens proporcionen: l'església i les edificacions annexes a ella, que no desaparegueren quan enderrocaren el portal, i un pany de muralla conservat en l'interior de les construccions modernes de la banda de ponent.

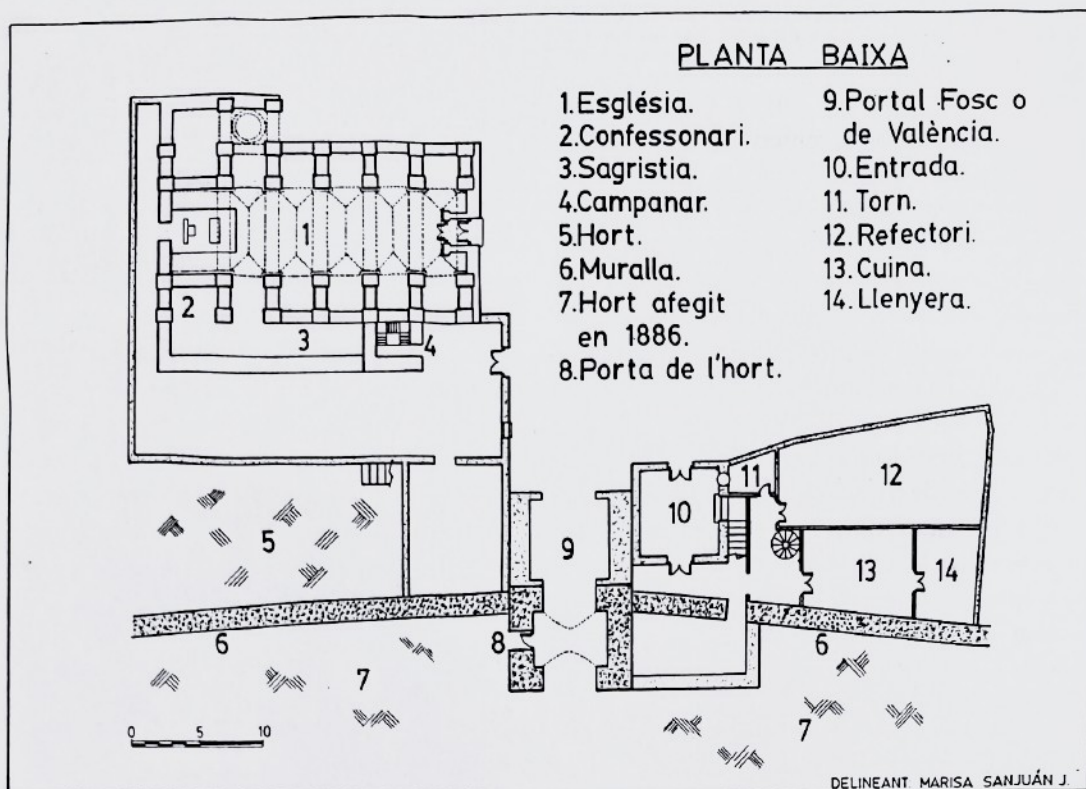

Plànol de situació del Convent de la Consolació

⁹ Processos pertanyents a la segona meitat del segle XVII, el contingut dels quals resultà ser, invariablement, censals. Arxiu del Regne de València. Clero. Llibre 3.892.

¹⁰ Permís al Monestir de la Consolació de Xàtiva per a amortitzar 6.438 lliures. Arxiu del Regne de València. Real. Llibre 367, Ff. 161 i següents.

¹¹ Sor Soledad Gabaldón morí el 18 de gener de 1996, als noranta sis anys, quan ultimàvem la redacció definitiva.

Distribució planta baixa del convent.

Proposta de distribució de les principals dependències del monestir.- En la descripció del convent podien seguir-se diversos criteris: a) per usos, que tenia l'inconvenient de la dispersió d'edificis a una i altra banda de la torre del portal; b) per cossos d'edificació, igualment confús, per la inexistència d'un patró clar ajustat al de les construccions monàstiques. Vàrem triar un criteri mixte que combinava la descripció per cosos i el recorregut per plantes o nivells, tot i que no deixa de tenir també els greus inconvenients derivats de la falta d'unitat que caracteritzava el monestir.

Cos de ponent. Planta baixa. La porteria estava situada a l'inici del tram del carrer del Portal de València que és paral·lel a l'Albereda, i era una habitació àmplia on hi havia el torn, amb sostre de revoltos d'ornamentació renaixentista feta a motlle segons citen Sarthou i Tormo,¹² i des d'on es passava a la cuina i al refectori que donava al carrer. A un costat de la cuina estava la llenyera i a l'altre, una

escala de caragol per pujar als dormitoris. També des de la cuina s'eixia a un hort extramurs, dit de Sant Vicent, incorporat al convent en 1886.¹³ La situació de la cuina que recorden les religioses, junt a la muralla, concorda amb el que diu cert passatge del manuscrit de Fr. Carlos Castañeda,¹⁴ segons el qual, en els dies que passaren entre la ocupació de la ciutat per les tropes de Felip V i l'inici de la crema de Xàtiva, algunes persones, a través de dita dependència del convent, treien mobles per un forat que havien fet en la fortificació.

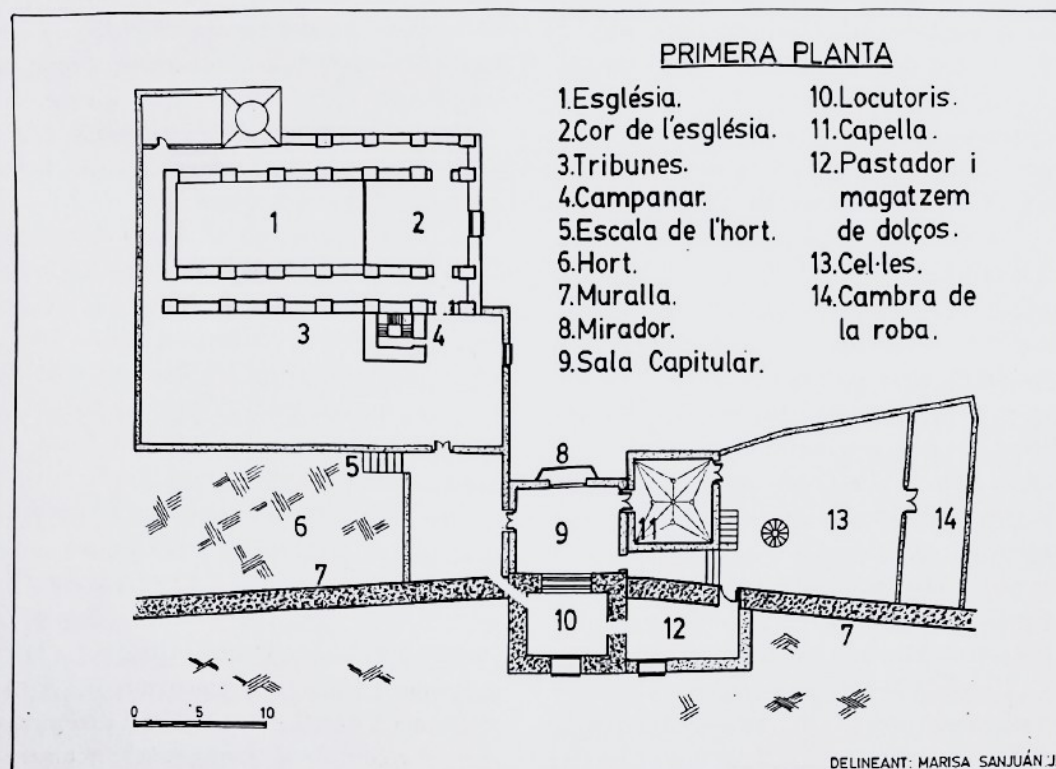
Cos de ponent i torre de la muralla. Primera planta. De la banda esquerra del vestíbul, d'acord amb el testimoni de Carchano,¹⁵ eixia una escala per on els visitants accedien a un distribuïdor de la primera planta, situat sobre el forjat de revoltos afegit al portal, el qual articulava totes les dependències d'aquest nivell: a la part nord hi havia el locutori de doble reixa, conegut per les monges com «el postigo», la finestra del qual mirava a l'horta

¹² Sarthou, Op. Cit. Tormo, Op. Cit.

¹³ Cópia de la escritura de venta otorgada en 23 de diciembre de 1886 por el Muy Ilustre Ayuntamiento en favor de la Comunidad de monjas de Nuestra Señora de la Consolación ante D. Ignacio Bernardini y Valls, notario de la ciudad de Játiva. Arxiu del Monestir de la Consolació de Xàtiva.

¹⁴ Castañeda Pujazons, Carlos. Fundación del convento de carmelitas de Játiva y vicisitudes que padeció en las Guerras de Sucesión. Biblioteca Nacional de Madrid. Ms. 21.042.

¹⁵ Ramírez Aledón, Germán. Op. Cit.

Distribució primera planta del convent.

de la ciutat, i a la meridional, un mirador.¹⁶ A ponent tenien la capella primitiva citada per Tormo que, seguint la descripció de les religioses, estava sobre el rebedor de la porteria. A finals del segle XVIII, aquest rebedor-distribuidor s'utilitzava també de Sala Capitular, segons especifica clarament un document de 1791:

«Sepan, como Nos, el Convento y religiosas de Nuestra Señora de Consolación, Orden de Predicadores de esta ciudad de San Felipe en que nos hallamos presentes, la Reverenda madre Sor Ignacia Mas, priora, (segueixen els noms de la resta de monges), todas religiosas profesas, vocales y de coro de este dicho convento, juntas y congregadas en la pieza llamada el recibidor, que saca puerta a la iglesia vieja del mismo, en donde solemos juntar y congregar para conferir y tratar las cosas pertinentes al régimen y buen gobierno del mismo, precedida convocación hecha a son de campana tañida, como lo hemos de costumbre...»¹⁷

No obstant, és difícil conjugar l'esmentada situació de la capella o «iglesia vieja» amb les exigències tectòniques d'una construcció amb voltes

de creueria i amb el seu ús cultural abans de la fundació del convent. Potser es va dividir l'espai horitzontalment, quedant la part baixa com a entrada o avantsala del torn, perquè sembla lògic que mentre va ser una capella pública tingués l'accés a peu pla però, de ser així, resulta estrany que Tormo, molt minuciós en les seues descripcions, no deixés constància d'una mutilació espacial tan perceptible. Tot i això, la sala que veïe l'erudit historiador devia tenir almenys uns sis metres d'altària atès que, en descriure el retaule existent en el mur del fons, diu que la taula principal era «muy grande» i que damunt d'ella havien afegit altre «gran cuadro, que no vale gran cosa». I si bé és cert que els adjectius «muy grande» i «gran» són poc explícits, pensem que poden aplicar-se raonablement a les pintures antigues quan aquestes ultrapassaven els dos metres, mides a les que cal sumar els 40-50 cms de la predel·la i els 90-95 cms que solen fer les taules d'altar. És possible també que la dependència tingués un gran finestral orientat al sud, perquè el mateix autor, que hagué d'estudiar el retaule amb

¹⁶ No queda molt clar si el mirador estava en la primera planta, en la segona, o abastava les dues.

¹⁷ Atorgament de poders a favor de Francisco Teodoro Botella, procurador de la Real Audiencia de València. Arxiu del Regne de València, Clero. Caixes 1025-1028. Referència presa d'unes notes de Tomàs Echarte, O.P., conservades a l'Arxiu del Monestir de la Consolació de Xàtiva.

prismàtics des de la porta per tal de no trencar la clausura, especifica que la llum era excel·lent.

Des de la capella, cap a ponent, es passava a les cel·les -les dominiques no tenien dormidors comuns- i des d'elles a la cambra de la roba. A aquesta banda estaven també el pastador, el magatzem de dolços i l'escala de caragol de la clausura.

La planta baixa de la part del convent situada a llevant del portal. A la banda contrària de la capella, és a dir, a llevant del rebedor-sala capitolar, estaven: l'accés al cor de l'església nova i una escala per baixar a la sagristia, potser la mateixa de caragol del campanar;¹⁸ la sala dels confessoraris, situada a l'extrem nord-est sota les tribunes del temple; l'església i l'hort. L'hort tenia dos accessos: una escala gran per a les religioses,¹⁹ i una porta independent sota el portal de la fortificació per a comoditat de l'hortolà que el conreava i reserva de la clausura monacal. En l'extrem sud-est del bancal es posaren els llavadors, que encara es conserven.

L'església és de construcció molt tardana, estilísticament, com s'ha dit, entre les darreries del segle XVII i primers del XVIII, de planta de saló i volta de canó amb llunetes, testera plana i escassa ornamentació. Al costat nord té el campanar quadrat, embegut en la resta d'edificacions, de manera que no s'acusa a l'exterior més que el cos octogonal de campanes. Una d'aquestes, dedicada a sant Josep, és de 1720, peròensem que la data no és indicativa ni de la construcció del campanar ni de la de l'església, degut a la pobresa en que restà la comunitat a conseqüència de la Guerra de Successió, en la que desaparegueren gran part de les escriptures justificatives de les rendes del convent. A aquest respecte, és ben revelador un passatge de l'esmentada carta dirigida al rei Fernando VI per la comunitat de religioses:

«Solo pudieron recobrar las rentas que justificaron con la escrituras de algunos protocolos que la curiosidad de algunos escribanos había sabido esconder para precaverles de la voracidad de las llamas que de orden del difunto padre de V.M. redujeron a pavesas cuanto se les presentó por pábulo, sin que lograra

excepción lo más reservado de los archivos.

En este estado y cortedad de rentas se vio precisada aquella comunidad a minorar el alimento a las religiosas y mucho más cuando están enfermas, pues el puchero y las medicinas debían ir de cuenta de la que las necesitava y consumía, porque el convento no tenía para satisfacer tanto gasto...»²⁰

Sembla, doncs, que la situació econòmica en la que quedaren no era la més indicada per iniciar la construcció d'una església i un campanar, que devien estar ja fets abans de començar la contesa bèl·lica.

Segona planta del convent a una i altra banda de la torre del portal.- Tornant ara al testimoni verbal de les religioses, en la banda de llevant del que podriem dir segona planta, la qual donava al carrer del Portal de València, hi havia també cel·les, però estaven distribuïdes pels diferents nivells i irregularitats de les cases.²¹ I junt a la torre de la muralla, altra habitació que es deia Sala de Sant Pere i Santa Teresa. L'espai pertanyent a la torre pròpiament dita era antigament un cor, i el del cos afegit cara al castell, sala capitular. La contradicció entre el record de les monges i el document del segle XVIII que situa la sala capitular en la planta inferior, podria explicar-se bé per una confusió, bé per una modificació en l'ús de les dependències.

Els informes dels terratrèmols esmenten també un noviciat que, pel context, devia estar en la segona planta del cos d'edificació afegit a la banda nord de l'església, és a dir, el que tenia els confessoraris en la planta baixa i les tribunes en la primera.²²

A més a més, dit document cita una infermeria amb la seua cuina específica que no hem pogut situar, i també una cel·la contigua a la sala capitolar pel flanc de llevant.

No ignorem que les descripcions són sempre molt pobres al costat de les imatges i que aquestes mai podran substituir a l'objecte real, però, ara per ara, és l'única informació de que disposem de desitjar que futures investigacions traguin a la llum documents que ens permetesquen una descripció més ajustada a la realitat.

Xàtiva, novembre de 1995, gener de 1996

¹⁸ L'escala actual és quadrada i del segle XVIII, però en el moment dels terratrèmols era de caragol. «Al subir la escalera de la torre (de) dicho convento, se halla todo el caracol lleno de grietas que antes no tenía y amenaza ruina». Visuras de los daños causados por los terremotos en Casa de la Ciudad, hospital, lonja, almodín, templo de Santa Tecla y torre de San Francisco de la Ciudad de Játiva. 1748. Arxiu Municipal de Xàtiva. Expt. 2558.

¹⁹ «La escalera grande que baja al huerto se halla con algunas grietas que amenaza notable ruina y por ello se ha apuntalado y para más seguridad se ha hecho un arco de ladrillo». Visuras de los daños causados...». Ibid.

²⁰ Vid. nota 4.

²¹ Un paràgraf dels informes tècnics dels danys produïts pels terratrèmols de 1748 especifica que «la escalera que sube a la selda de sor Juana Bautista, deberá demolerse, bolviéndola a rehedificar de forma que tenga mayor número de gradas y sea de más fácil subida...». Autos de visuras hechas en las casas y edificios que amenazaban ruina por los terremotos que acaecieron en 23 de marzo y demás subsecuentes. Arxiu Municipal de Xàtiva. Expt. 2557.

²² Visuras de los daños causados...». Ibid.